

ӘОЖ 81:001.83(100)

Ы.М. Палтөре

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: yktyiar@inbox.ru

Махмұт Қашқари дүниетанымы Құран және хадис мәтіндері аясында

Бұл мақалада М. Қашқаридың дүниетанымы жайында сөз болады. М. Қашқари дүниетанымы – мұсылмандық дүниетанымға негізделгені өз шығармасындағы Құран және хадис мәтіндері аясында дәйектеледі. Қорытынды бөлімде М. Қашқари ислам дінін ұстанған иман жүзді, келешекке үмітпен қарайтын, Отанына адал қызмет еткен, түркі тілінің жанашыры бола білген, өз салт-дәстүрін оның тарихын жетік білген көрнекті тұлға екендігі алға тартылып, жастарға үлгі етіледі.

Түйін сөздер: М. Қашқари, Құран, діни, мұсылмандық дүниетаным, хадис мәтіндері, түркі тілі.

Y.M. Paltore

M. Kashgari outlook in the light of the texts of the Qur'an and the Hadith

This article discusses the outlook M. Kashgari. As well as examples of what M. Kashgari outlook is based on the Muslim worldview. This is proved by examples referring to the Koran and the Hadith, which are given in the works M. Kashgari. The final part describes M. Kashgari as a God-fearing man, stick to the pillars of Islam and faithfully served his country and Turkic languages. M. Kashgari given to the younger generation, as an example, is well aware of the tradition and history of his people.

Key words: M. Kashgari, outlook, the Qur'an, the Hadith, the Turkish language.

Ы.М. Палтөре

Мировоззрение М. Кашгари в свете текстов Корана и хадиса

В данной статье рассматривается мировоззрение М. Кашгари, а так же приводятся примеры того, что мировоззрение М. Кашгари основано на мусульманском мировоззрении. Эта доказывається примерами из Корана и хадисы, которые приведены в произведениях М. Кашгари. В заключительной части М. Кашгари описывается как богобоязненный человек, придерживавший столпы ислама и искренне служивший своей родине и тюркскому языку. В статье М. Кашгари приводится молодому поколению, как селовек, хорошо знающий традицию и историю своего народа.

Ключевые слова: М. Кашгари, мировоззрение, текст, Коран, Хадис, тюркский язык.

Махмұт ибнул Хусайын ибн Мухаммад әл-Қашқари түркі халықтарының тұңғыш филологы, ежелгі түркі ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, саралап, зерттеуші әрі оны қағаз бетіне түсіру арқылы келер ұрпаққа аманат еткен бірегей тұлға. Сондай-ақ ол түркі халықтарының бәріне ортақ ортағасырлық танымал түркі ғалымдардың бірі.

М. Қашқари сияқты түркі халықтарына ортақ, тарихи тұлғаның келбетін айқындау, олардың дүниетанымына талдау жасау арқылы өсіп келе жатқан жас буынға оларды үлгі-өнеге ете білу біздің негізгі міндеттеріміздің бірі.

Профессор Аманжол Қасабек «...адам болмысының өркениетті аспектілерін айғақтау және оны философия тарихы тұрғысынан әспеттеу үшін көлеңкеде қалып қойған ойшылдардың еңбектерін зерделеп, ғылыми өріске жегу міндеті зор. Осы жолда ұлы да мәңгілік дүниетанымдық идеяларды жан-жақты зерттеу қажет...» [1, 37-б.], – деп бағыт-бағдар берген болатын.

Мақаланың кіріспесі ретінде М. Қашқари дүниетанымының бастауы отбасында көрген тәлім-тәрбиесімен, өмір сүрген ғасырдағы әлеу-

меттік-мәдени, діни ортаның деңгейімен өлшенетіндігін алға тартамыз.

Профессор Б.К. Қожамберлиев «...адам бұл дүниеде жай өмір сүріп қана қоймайды, сонымен бірге өзін-өзі тану арқылы жеке өмірінде өзіне есеп береді. Адам фактілерді жеке ойлаудан өзіне өмір игілігінің тірі көрінісін жасайды және осы көрініс тұрғысынан өзінің дүниедегі шын мәніндегі жағдайын бағалайды және өзінің шығармашылық іс-әрекетін анықтайды» [2, 151-б.], – дейді. Олай болса, М. Қашқари туып-өскен, дүниетанымын қалыптастырған әрі бүкіл түркі халықтарына ортақ «Диуани лұғат әт-түрік» энциклопедиялық сөздігін жазуға ынталандырған қандай қоғам еді? деген сұраққа жауап іздеуден бастасақ, «...М. Қашқари дүниеге келген Қарахан Мемлекеттік бірлестігі араб халифатының гүлденген дәуірі өткеннен соң пайда болған...» [3, 8-б.].

X-XII ғасырларда осы Қарахан мемлекеті билік құрып тұрғанда сәулет өнері қатты дамып, зор табыстарға қол жеткізді. Сол кездері Жетісу өңірі мен Сырдария алқаптарында бой көтерген Аяққамыр, Айша бибі, Алашахан күмбезі т.б. көптеген сәулет туындыларында ою-өрнектің сан алуан нақыштары, күмбез бен тастарда арабша хаттардың кездесуі Қарахан мемлекеті дәуіріндегі өнердің озық үлгілері болғандығын, онда ислам өркениетінің толық орныққанының бұлтартпас дәлелі. Ол кездері Самарқан мен Бұхар қалалары батыс иеліктердегі, ал Қашқар мен Баласағұн қалалары шығыс иеліктердің ірі мәдени орталығы бола білді. Қашқар қаласы ерте кезде будда, манихей мәдениетінің орталығы болса, Қарахандар дәуірінде ислам мәдениетінің құт бесігіне айналды. Осы Қашқар (ҚХР, Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы) қаласына М. Қашқаридың «...әкесі әскери қызмет бабымен біржолата көшіп келуіне байланысты, ғұлама бүкіл саналы ғұмырын түркі халықтарының екінші ордасы – Қашқар қаласында өткізген» [4, 7-б.]. Негізі М. Қашқаридың әкесі мен ата-бабасы XI ғасырдағы Жетісу өлкесінің ірі мәдени орталықтардың бірі саналған Барсаған қаласының тұрғыны болғаны айтылады.

Қарахан мемлекетінің идеологиялық негізі – ислам дінімен тығыз байланыста болғандығы бүгінде дау туғызбайды. Ислам дінінің қайнар бұлағы саналатын қасиетті Құран – адам баласын жан-жақты дамытатын, рухани байытатын, екі дүниені тең ұстауға үндейтін, ұлт пен ұлыс-

ты, халық пен билікті әділдік аясында бір-біріне жақындататын әрі мемлекеттің уығын мықтап, өркендеуге, дамуға жол ашатын құдай тағала тарапынан келген жетік, әрі кәміл тәрбие бастауы деп түсіндірілетіні белгелі. Бұған дәлел ретінде ортағасырлық мұсылман ғалымдардың ғылымның түрлі салаларында, нақтырақ айтқанда тіл, дін, экономика, әлеуметтану, философия, психология, астрономия, медицина, химия, физика, математика, логика, музыка т.б. салаларда көшбасшы бола білгені алға тартылууда.

Тарихи деректерге сүйенсек, Қарахан мемлекетінің қол астына кірген ұлан-байтақ жердің тұрғылықты халықтары діни, әлеуметтік-мәдени жаңғыруы сауда-саттықтың жандануымен, ислам дінінің қолданысқа ене бастауымен сабақтасып, араласып жатқандығын аңғарамыз. Ол кездегі қолайлы жағдай түркі тайпаларының ғылым-білімге бет бұрып, ғылымның түрлі салаларында көптеген қайталанбас дара тұлғалардың шығуына елеулі ықпал еткені ақиқат. Мұндай жағдай ислам дінін ұстанған түркілерге Жаратқан Иенің берген бір сыйы болатын. Осы ойды қуаттау үшін М. Қашқаридың «Диуани лұғат әт-түрік» энциклопедиялық сөздігіне жүгінсек, М. Қашқари «... мен тәңірдің дәулет ұясын түріктер бұржысында жаратқандығын және зарышты солардың заманы үстінде айналдырғанын көрдім. Тәңірі оларды «Түрік» деп атады және оларды мемлекетке еге қылды; Заманымыздың хақандарын түріктерден шығарып, дәуір, халықтың ақыл-ерік тізгінін солардың қолдарына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; хақ істерде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді әзіз қылды әрі түріктер ішінен оларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады. Түріктердің оқтарынан сақтану үшін, олардың жолын берік тұту әрбір ақыл иесіне лайықты уа парыз іске айналды» [5, 30-б.], – дейді.

М. Қашқари да осы түркі тайпаларының ішіндегі тілі өткір, зерек әрі білгір азамат ретінде түркі тілінің, дүниетанымының сақталып қалуына сүбелі үлес қосқан тұлға. Бұған дәлел ретінде М. Қашқаридің «Диуани лұғат әт-түрік» шығармасында түркі тайпаларының тілі, ру-тайпалары, таңбалық белгілері, мекен-қоныстары, мақал-мәтелдер жинақталған. Бір сөзбен айтқанда шығармадан сол кездегі түркі тайпаларының дүниетанымы мен сенім-нанымы, поэзиясы мен фольклоры, тарихы мен географиясы тіпті этнографиясына қатысты көптеген мағлұматтарды

кездестіруге болады. Бүгінде бұл бізге ортағасырдағы түркі халықтарының дүниетанымы, тілі мен ділі, салт-санасы, әдет-ғұрыптары жайында мәліметтер алуға зор мүмкіндік беріп отыр.

Жалпы қай халықтың болса да сөйлеу тілі – көп саланы қамтиды. Бұл пікірді академик Ә. Қайдаров: «Әрбір халықтың тілі – тек қатынас құралы ғана емес сонымен қатар рухани болмысы мен мәдени байлығының күзгері барлық болмысы мен өмір тіршілігін, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасын, асыл қазынасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, отыратын қасиеті бар» [6, 34-б.], – деп тұжырымдаса, ғалым С. Аманжолов «...сөз, сөйлем ойдың көрінісі, суреті болғандықтан, сөздер, сөйлемдер адамның ой-санасының тарихын, ізін, жолын көрсететін деректер» [7, 301-б.], – деген болатын.

Зерттеуші Қ. Әлжан «Қашқаридың дүниетанымдық көзқарасы әдеби-тілдік зерттеулерге арқау болған номад түркілерінің далалық лирикасында, түркі тілдес халықтардың классикалық поэзиясында, халық даналығының бай інжумаржандарында, ежелгі түркілердің ауыз әдебиеті нұсқаларында, мақал-мәтелдері мен бәйіттерінде көрініс тапқан түркі мәдени дәстүрінен негіз алады» [3, 16-б.], – деген пікір айтады.

Егер біз М. Қашқари шығармасына үнілсек, оның сана-сезімінде, жүрегінде бір жаратушы Иеге деген сенімнің барлығы байқалады. Бір ғана дәлел М. Қашқари өз шығармасын жазу мақсаты мен оның атауы туралы:

...وضعت كتابي هذا مستعينا بالله مومنا بديوان لغات الترك

ليكون ذكرا مخلدا وذخرا مؤبدا...

«...Мен бұл кітабымды Алладан медет сұрай отырып, өшпестей естелік әрі таусылмастай қазына болсын деп «Диуан лұғаттат әт-турк» («Түркі тілдерінің жинағы») деп атадым» [8, 2-б.], – дейді. Осылайша өз шығармасын Алланың атымен бастап, Одан көмек сұрай отырып, қолына қалам ұстағаны көп нәрсені аңғартады. Негізі бұл өте маңызды мәселе. Өйткені әлемдегі жаратылыстың, жер мен көктің арасындағы барлық жанды-жансыз заттарға көз сала отырып, ой жүгірту арқылы осының бәріне белгілі бір тәртіппен жүйе қойып, жылдың төрт мезгілін ауыстырып отыруын бір жаратушы Иеден деп білу, оған шүбәсіз сену әрбір адамның қоғамдағы өз орнын дұрыс табуға ықпал етеді. Жаратушыны бір деп

тану да ислам діні талап ететін ең басты негіздердің бірі екені көпшілікке аян.

М. Қашқари «Диуани лұғат әт-түрік» атты шығармасында қасиетті Құран аяттарынан, Мұхаммед пайғамбардың хадистерінен үзінділерді қажетіне қарай келтіріп отыруы да осы мұсылмандық дүниетанымға негізделеді. Тіпті М. Қашқари өз шығармасында қасиетті Құранды оқығанда қалай оқу керектігін, кейбір кісілердің Құран сөздерін дұрыс түсіне алмай қалып, күнәһар болмауы үшін дұрыстап, көркем түрде жатық тілмен оқитын тұстары да бар екендігін де түсіндіреді [9, 107-б.].

М. Қашқари шығармасында кездесетін Құран және хадис мәтіндері кейде түпнұсқа мәтінде берілсе, енді бірде ол интерпретацияланып, тек мән-мазмұны берілетіндігі көңіл аудартады. Осы түркілік қалыпқа түсіп, аударма мазмұны берілген бірақ әу баста Құран және хадис мәтіндерінен бастау алатын өлең шумақтары зер салуды қажет етеді. Мысалы, «Алла соққан бұ ғалам, / Шыр айналып дөңгелер...», «Алла аспанды жаратты, / Ақық сеуіп таратты, // «Таразыны» бар етті, Күнді аударып, түн келер» [10, 107-б.], – дейді. Бұл айтылғандар Құрандағы: «...Сондай-ақ күн белгіленген көлемінде жүреді (айналады). Міне, осы аса үстем, әр нәрсені білуші Алланың өлшеуі...» [11, 36–38-б.], «Көрмедің бе? Расында Алла, түнді күндізге қосып, күндізді түнге қосады. Сондай-ақ күн мен айды бағындырды. Барлығы белгілі бір мерзімге дейін жүреді (өз осінде айналады)» [11, 31–29-б.]; «Алланың көктер мен жерді шындық бойынша жаратқанын көрмедің бе?» [11, 14–19-б.]; «...Алла көктер мен жерді жаратып, аспаннан жаңбыр жаудырып, сол арқылы сендерге ризық үшін өнімдерді шығарды...» [11, 14–32-б.]; «Рас дүние көгін жұлдыздармен безедік...» [11, 37–6-б.]; «Аса қамқор Алла Құранды үйретті. Адамзатты жаратты. Оған сөйлеуді үйретті. Күн мен ай есеппен жүреді (айналады). Өсімдік, (жұлдыз), ағаш Оған бас иеді. Ол, аспанды биіктегіп, оған тең бір өлшеу (таразы) қойды...» [11, 55–1–7-б.], – деген мағынадағы аяттармен үндесіп, олардың мән-мазмұнымен сабақтасып жатқаны талас тудырмайды. Осы сияқты «Аттың түйіп құйрығын, / Тәңірдің күтіп бұйрығын...» [10, 104-б.], «...Бір Иемді мақтаймын, / Білім жинап сақтаймын...» [10, 107-б.], «Атымен тәңірімнің білім жидым, / Өмірдің көңіліме сырын түйдім...» [10, 105-б.] деуі де толықтай Құран және хадис мәтіндерінің мән-мазмұнымен үндестік табады.

Міне, сондықтан М. Қашқари шығармасы тек тіл білімі туралы ғана емес, түркі дүниетанымын, салт-санасын, тілі мен ділін, әдет-ғұрпын қамтып жатқан байсалды әрі мақсатты ғылыми зерттеу деуге негіз бар. М. Қашқари өмір сүрген дәуір адамдардың Құран және хадис мәтіндерімен жақыннан танысуына зор мүмкіндік болды. М.Қашқари да Құран және хадис мәтіндерімен жақыннан таныс. Әрі жаратқан Иені «бір Тәңір» деп таныды. Бұл Құран аятымен толық үндеседі. Құранда: «Тәңірлерің бір-ақ тәңір. Одан басқа ешбір тәңір жоқ» [11, 2–163-б.], – деген мағынадағы аят кездеседі.

Түйіндеп айтқанда, М. Қашқаридың дүниетанымының өзегін ислам дініне, түркі тайпаларының тілі мен мәдениетіне, тарихына үлкен құрметпен қараушылық құрайды. Бұған бірден бір дәлел М. Қашқаридың өз шығармасын Алланың атымен бастауын, оны бір Тәңір деп білуін, оған тәуекел етуін айтуға болады. Мұның бәрі түптеп келгенде М. Қашқари діни дүниетанымы ислам дініне табан тірейтіндігін аңғартады.

М. Қашқариден бізге жеткен энциклопедиялық сөздігінде дидактикалық-философиялық мазмұндағы табиғат, аңшылық, ерлікті мақтау сарындағы жыр үлгілерін жиі кездестіруге болады. Мұның бәрі жеке адамның мінез-құлқына, жүріс-тұрысына әсер ететіні сөзсіз. Адам баласы өзін-өзі тану арқылы жаратушы Иені де тани бастайды. Алланы таныған адам жер бетіндегі тіршілік атаулыға мейіріммен қарап, адамзат игілігі мен қажетіне жарайтын іс жасауға талпынады. Өз бойындағы азғырушы нәпсі қалауларын тежеп, сауап-күнә ұғымдары негізінде өмірге қадам басады. Адамгершілікке, парасат-

тылыққа, отансүйгіштікке, ғылым-білімге деген құштарлығы артады.

Ислам дінінің қағида-заңдары бойынша адамзат баласы жағымсыз әдеттен, жаман пиғылдан, тәкаппарлықтан, ғайбат айтудан, өтірік сөйлеуден, өсек тасудан, күншілдіктен, қызғаныштан, сараңдықтан, қорқақтықтан, білімсіздіктен т.б. осы сияқты адам бойында кездесетін нашар қылықтар мен мінез-құлықтардан бойды аулақ ұстап, нәпсісін тізгіндеп, бұл өмірдің сынақ екендігін жете түсініп, жаратқан Иенің әмірлеріне бойұсынған, тыйым салған іс-әрекеттерінен сақтанып, берген рызық-несібесін, нығметтерін дұрыс, орынды жерге пайдалана білген, пәни өмірінде тағат-ғибадатқа, ғылым-білім ізденуге құштар болады. Жалпы жақсы істердің жанынан табылады. Міне осындай адам шынайы бақытқа, жоғары адамгершілікке қол жеткізген жан десе болғандай.

Қорыта айтқанда, М. Қашқари ең баста иман жүзді, келешекке зор үмітпен қарайтын, Отанына адал қызмет еткен, тіл жанашыры бола білген, өз салт-дәстүрін оның тарихын жетік білген үлгілі тұлға екендігін еске саламыз.

Қазіргі таңда жеке адам мәселесі, оның тәлім-тәрбиесі және оның бүгінгі зайырлы қоғамдағы орны, діни түсініктер мен ғылым саласы, сондай-ақ басқа халықтармен қарым-қатынасы өзекті тақырыптардың біріне айналып отыр. Осы орайда, М. Қашқари ислам дінін ұстанған мұсылман ғалым әрі түркі тілінің жанашыры ретінде біздің бүгінгі жастарға үлгі-өнеге. Оның шығармасы барша түркі халықтарының ынтымақ-бірлігінің жаршысы.

References

- 1 Qasabek A. Qadyrgali Zhalaiyr dunietyany. – Almaty, 1999.
- 2 Qozhamberliev B.K. Adamnyng aleumettik zhane rukhani bolmysy. Al-Farabi filosofiyalyq sayasatanulyq zhane rukhani-tanyndyq zhurnal 4 (4) 2003.
- 3 Alzhan Q.M.Qashqari keñistigi zhane onyñ dunietyanydyq bagdarlary. – Almaty, 2005.
- 4 Qashqari Makhmud. Tubi bir turki tili («Diuanı lugat it-turk»). – Almaty: Ana tili, 1993.
- 5 Makhmut Qashqari. Turki sözdigi: (Diuanı lugat-it-turik): 3 tomdyq shygarmalar zhınyagy / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylımi tusinikterin zhazgan A.Egeubay. – Almaty: KHANT, 1997. – I-tom.
- 6 Qaydarov A. Qazaq tilining tarikhi leksikologiyasy: problemalary men mindetteri. // Qazaq tilining tarikhi leksikologiyasy-nyng maseleleri. – Almaty: Gylym, 1988.
- 7 Amanzholov S. Qazaq tili teoriyasynyñ negizderi – Almaty: Gylym, 2002.
- 8 Qashqari Makhmud. Tubi bir turki tili («Diuanı lugat it-turk») – Almaty: Ana tili, 1993. M.Qashqari. Diuan lugatut turk eñbegi. (كتاب ديوان لغات الترك. محمود بن الحسين الكاشغري. Qolzhabasynyng koshirmesi) Tıpkıbası/facsımile. Kültür Bakanlıgı. – Ankara, 1990.
- 9 Qashqari M. Turk sozdigi. –Almaty: KHANT, 1997. – T.1. – B. 452.
- 10 On gasyr zhyrlaydy. – Almaty, 2006.
- 11 Quran Karim. Qazaqsha magyna zhane tusinigi. Kh.Altay audarmasy. – Medine, 1991.